

بررسی مسائل اقتصادی در روابط اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم و تأثیر آن بر پیشرفت زندگی انسانی

ناهید سجادیان

دانشیار جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز

nsajadian@yahoo.com

مریم ناصر

کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز

اصغر محمدی

کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز

تاریخ پذیرش: 1393/3/4

تاریخ دریافت: 1393/1/14

چکیده

از آرزوهای دیرین آدمی است که بتواند آخرتی همراه باسعادت و مقرون به رضایت الهی داشته باشد و این مهم می تواند در بستر مکانی به نام شهر اسلامی که عالی ترین شکل استقرار انسانی در کره زمین می باید باشد محقق شود. لذا اهمیت مسائل اقتصادی تنها از این نظر نیست که تأمین کننده آزادی و استقلال و حیات مادی انسان ها، بدون آن امکان ندارد، بلکه از این نظر نیز هست که پیوند نزدیکی با مسائل زیربنایی جامعه (بدون استثناء) حتی با مسائل «اخلاقی» دارد و حقیقت شهر همان حقیقت «انسان» در صورت تمام و کمال خود یعنی اجتماع بنی نوع بشر بر وجه تعاون و عدل بوده و منظور از شهر اسلامی همان اجتماع انسان های صالح است. زیرا که بر سایر عوامل اساسی در ادامه حیات شهر اسلامی تأثیر گذار است. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی با استفاده از روش تحقیق اکتشافی و تحلیل محتوای آیات الهی در قرآن کریم و تفسیر های موجود از این کتاب آسمانی بوده است.

کلمات کلیدی: اقتصاد، روابط اجتماعی، قرآن کریم، شهر اسلامی

مقدمه

اقتضای طبیعت آدمی به زیستن در جامعه ای است که دنیایی همراه با طراوت و بهره وری هر چه بیشتر از داشته ها و ترسیم آیندهای بهتر از امروز و دیروز برایش فراهم کند. بر اساس آموزه های دینی، ماهیت زندگی متعالی، توجه و التفات به جنبه های مادی و معنوی در جهت ارتقاء و وصول به این هدف است. دین اسلام در این مسیر برنامه ای شایسته معرفی کرده است که می تواند ظرف و بستر مناسب برای دستیابی به آن اهداف باشد. دین و مذهب به مثابه یکی از عناصر فرهنگی و پدیده ای اجتماعی-فرهنگی، منشاء ایجاد تغییر، تفاوت و تباین در مکان های گوناگون بوده است (تولایی، 1382: 62). اسلام به عنوان دینی شهری مطرح شده که برای تحقق آرمان های خود به شهر نیاز داشته است (ملکشاهی، 1380: 162). چیستی و چگونگی شهر و شهر اسلامی در آموزه های اسلامی نیازمند تعمق و تتبع وسیع در منابع ارائه کننده این آموزه هاست (غنی زاده، 1385: 200). اسلام در نظر بسیاری از محققان، آیینی مدنی است که مشارکت جمعی را در عبادات فردی مورد توجه قرار می دهد. این مطلب اسلام به طور گسترده پذیرفته شده است که بیشتر تعلیمات اسلام، به بهترین شکل در محیط شهری نمود پیدا می کند (Rabah Saoud, 2002: 1). اندیشه اسلامی در باب شهر دارای ویژگی های منحصر بفرد به خود است که حصول به آنها می تواند سبب رسیدن به حیات طیبه در فضاهای زیستی بشر و موفقیت توأمان مادی و معنوی شهروندان گردد. شهرهای امروزه ما در سرزمین اسلامی به دلیل بی توجهی به مبانی نظری اندیشه اسلامی در طراحی و کارکرد فضاهای زیستی خود نیازمند احیاء و بازسازی مجدد با قرائت اندیشه های اصیل اسلامی و با رجوع به سنت و کتاب خدا است. کنکاش در گفتار پیامبر اسلام (ص) برای دست یافتن به اندیشه های پویای قابل استفاده در شهرهای اسلامی دوران معاصر، امری ضروری به نظر می رسد. معیارهای حضرت رسول و آیات الهی در باب امور شهری و اجتماعی مبتنی بر شناخت حقیقت و مراتب مختلف وجودی مادی و معنوی انسان و حرمت از ظلمات به سمت نور بوده است. در این نوشتار تلاش بر این است تا نقش مسائل اقتصادی در روابط اجتماعی و تاثیر آن بر زندگی شهری بررسی شود. شاید ساده ترین و در عین حال گویاترین تفسیر که می توان برای بیان نقش اقتصاد در جوامع انسانی ذکر کرد این باشد که: جریان یک اقتصاد سالم در پیکر اجتماع همچون جریان خون در کالبد یک انسان باشد». یکی از دانشمندان در مقدمه کتابش بر یک کتاب اقتصادی معروف، تعبیر روشنی از این مسئله دارد، او می گوید: «زندگی مادی و معنوی هر فرد از روز تولد تا واپسین دقایق زندگی تحت سلطه اصول و قوانین و روش های اقتصادی و اجتماعی قرار دارد، موقعیت بین المللی، استقلال و رفاه ملت ها منوط به نتایج اقتصادی و اجتماعی آنهاست» (ساموئل سن، 1350). به هر حال چه چیزی از این بدیهی تر می

تواند باشد که در سراسر زندگی خود با هزاران مسأله روبرو هستیم که هر کدام به نحوی با مسائل اقتصادی پیوند دارد و نادیده گرفتن مسائل اقتصادی مساوی است با نادیده گرفتن نیمی از هست انسان(مادی)، که از نیم دیگر(معنوی) جدا نیست.

خواجه نصیر الدین طوسی، در خصوص معرفی بنی نوع انسان و چگونگی ساختار زندگانی اجتماعی ایشان می گوید: «چون اشخاص نوع انسان در بقای شخص و نوع به یکدیگر محتاجند و وصول ایشان به کمال بی بقا ممتنع، پس در وصول به کمال محتاج به یکدیگر باشند و چون چنین بود کمال و تمام هر شخصی به دیگر اشخاص نوع او منوط بود. پس بر او واجب بود که معاشرت و مخالطت ابنای خود کند بر وجه تعاون. والا از قاعده عدالت منحرف گشته باشد و به سمت جور متصف شود». همانگونه که از بیان خواجه مشخص است، حقیقت شهر همان حقیقت «انسان» در صورت تمام و کمال خود یعنی اجتماع بنی نوع بشر بر وجه تعاون و عدل بوده و منظور از شهر اسلامی همان اجتماع انسان های صالح است. نواحی پیرامونی کلانشهرها تبلور سازمان فضایی با پیوند های طبیعی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی در بستر محیط جغرافیایی نسبت به یکدیگر و محیط طبیعی و فعالیت اجتماعی، اقتصادی در چارچوب روابط متقابل پویای انسان و محیط در درون نظام اجتماعی - اقتصادی مسلط به زمان شکل یافته اند. متناسب با چگونگی شرایط محیط طبیعی و نظام اجتماعی - اقتصادی کل شهر و پیرامون، اشکال متفاوتی از سازمان فضایی در نواحی پیرامون کلانشهرها به وجود می آید. عبارت دیگر در فرایند تحول سازمان یابی فضایی سکونتگاه ها، عوامل یا نیروهای درونی و بیرونی کل شهر و پیرامون، متقابلاً بر یکدیگر تأثیر می گذارند.

روش تحقیق

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی با استفاده از روش تحقیق اکتشافی و تحلیل محتوای آیات الهی در قرآن کریم و تفسیر های موجود از این کتاب آسمانی بوده است. چرا که اصیل ترین و جامع ترین منبع معارف اسلامی قرآن کریم است؛ اقیانوسی که انسان ها در قرون و اعصار از برکات آن متنعم شده اند و در عین حال ضمن حفظ طراوت و تازگی، نقصانی در آن ایجاد نشده است. با وجود آنکه رسالت قرآن کریم، پرداختن به مقوله های معرفتی و عملی درخور کتاب آسمانی است و مجال آن ندارد که دغدغه های ریز تجربی بشر را به صورت موضوعی مورد داوری قرار دهد و اساساً بحثی تحت عنوان رابطه شهر و محیط اجتماعی و اقتصادی را در قرآن به طور مستقیم و صریح نمی توان یافت، ولی از لابلای مطالب قرآن کریم می توان نمونه هایی یافت که ارتباط بسیار نزدیکی با موضوع مورد بحث دارد و در زمان نازل شدن قرآن کریم بر اساس جامعه و وقایع

آن دوران نکاتی ارزشمند بیان شده است که دیدگاه و کاربردی کلی و عملی در سراسر تاریخ زندگی بشر خواهد داشت. علاوه بر این مطالعه کتاب‌های آسمانی به‌ویژه قرآن کریم - که ناب‌ترین آن‌هاست - این باور کلی را شکل می‌دهد که مهم‌ترین هدف این کتاب‌ها ارائه هستی‌شناسی و جهان‌بینی درست و واقع‌گرا و تبیین قوانین و وظایف و مسئولیت‌پذیری انسان (ایدئولوژی) است. این تحقیق بر آن است که در جاهایی که قرآن کریم به صراحت از واقعیات خارجی در روابط علی و معلولی در حوزه مسائل اقتصادی، چه در فلسفه احکام و چه در طرح استقلالی آن‌ها سخن می‌گوید به کاوش پرداخته، و آن‌ها را استخراج نماید و به تحلیل آنها می‌پردازد.

مبانی و مفاهیم نظری

تعریف شهر اسلامی

در منابع مختلف برای شهر اسلامی تعاریف گوناگونی ارائه شده است. شهر اسلامی جایی است که در آن احکام اسلامی جاری می‌باشد. عالمان دین بر اساس نوع حکومتی که بر آن شهر سایه افکنده است، آن را شهری می‌دانند که امت اسلامی و حکومت حقه در آن وجود دارد. در الگوی شهر اسلامی، عامل مسلط دین اسلام است و به طور حتم تمام شاخص‌ها و عناصر زندگی اجتماعی و کالبدی شهر بر اساس این عامل نظام و هویت می‌یابند (کتاب ماه، ش 74).

شهر اسلامی، قبل از هر چیز یک قلعه ایمان است و از نظر سیاسی و قانون، تابع مقرراتی است که ناشی از شریعت هستند و از این رو نقش مذهبی شهر بر اهداف نظامی - اقتصادی حکومت‌های مستقر در آن شهر اولویت دارد (حبیبی، 1382: 40).

مهمترین عنصر و اصلی‌ترین جزء و عامل پدید آورنده شهر، انسان یا اهل شهر است که شهر، زیستگاه و مکان فعالیت‌های او می‌باشد. در دو گروه اصلی «شهروند» و «مدیر شهر» نیز قابل طبقه‌بندی است. پس از «انسان»، قوانین، مقررات، آداب، شیوه‌ها، رفتار و اخلاق اهل شهر رابطه اهل شهر و همه اجزای شهر با یکدیگر و طبیعت و ساخته‌های انسان و هستی را در قلمروهای مختلف معنوی و مادی حیات تنظیم می‌کنند. در نهایت نیز کالبد شهر قرار دارد که متأثر از دو عامل دیگر و شرایط خاص محیطی، اقتصادی، فنی، علمی و هنری است (تقی زاده، 1387: 45).

نظریه هایی درباره شهرهای اسلامی

درباره مفهوم شهر و شهرنشینی و ویژگی شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی، نظریه ها و دیدگاه های مختلفی وجود دارد. کلیه این نظرات را در دو دسته یا طبقه اصلی می توان قرار داد:

الف- نظریه و دیدگاه هایی که با مفهوم شهر و شهرنشینی و ویژگی های خاص شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی موافق هستند که این دسته از نظریه ها به دو گروه تقسیم می شوند:

1- نظریه هایی که شهر را حاصل فرهنگ و تمدن اسلامی می دانند.

2- نظریه هایی که با وجود رابطه میان ایمان اسلامی، زندگی شهری و شهرنشینی معتقد هستند و اسلام را دینی شهری می دانند.

ب- نظریه هایی که با مفهوم شهر و شهرنشینی و ویژگی های خاص شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی موافق نیستند که این دسته از نظریه ها نیز شهر اسلامی را تقلیدی از شهرهای قدیمی رومی و یونانی و فاقد استمرار تاریخی می دانند و اسلام را دینی شهری نمی دانند (باقری، 1386: 16).

پیدایش و توسعه شهرهای اسلامی

نفوذ اسلام به سرزمین های گوناگون در آسیا، آفریقا، و اروپا اثرات اجتناب ناپذیر و فراوانی بر توسعه شهر بر جای گذاشته است. آداب و رسوم مذهبی، باورها و ارزش های آن به ویژه آنجا که با سازمان و اقتدار ربط پیدا می کنند، بر گردهمایی اجتماعی تأکید کرده اند و با کوچ گری (خانه به دوشی) و پراکندگی مخالف هستند. شهرهای اولیه اسلامی از قبیل الفوستات، تونس و رباط در مغرب به منظور تعلیم و آموزش اسلام برپا شدند و نقش ارگ یا دژ ایمان را ایفا کردند. آنها متعهد به پذیرایی از نوکیشان (یا نو گرویده ها به دین اسلام) بودند، همانگونه که مدینه پذیرای مهاجران مکه بود. آنها را دارالهجره نامیدند، یعنی مکانی که مسلمانان به آنجا می آمدند تا زندگی اسلامی را در عمل پیاده کنند (ابراهیمی، 1375). از طریق آنها بود که اسلام تا آفریقای شمالی، کل قاره آفریقا و جنوب اروپا گسترش یافت و در نتیجه شماری از شهرهای پروتوق، پدیدار شدند. این نقش معتبر (مذهبی) کم کم با آمیزش انگیزه های سیاسی کمرنگ شده و امکان آن را داد تا بخش های گوناگون دنیای اسلام پیوند سنتی اش را با خلافت اصلی در شرق بگسلد و اختلافات و درگیری های محلی، در کنار افراد خانواده به دوش، به فرایند افول یا زوال شهری بیانجامد. تا زمان ورود عثمانیان در قرن شانزدهم ثبات دوباره برقرار نشد. عثمانیان در آرزوی احیای خلافت کهن و همچنین دفاع از ساحل غربی آفریقای شمالی در برابر اشغال پرتقال و اسپانیا توانستند اکثر جهان اسلام را به استثنای ایران، شبه جزیره عربستان و مراکش

کنترل کنند. آنها صلح، امنیت و رفاه را که مؤلفه‌هایی اصلی رشد و بهبود شهری - را به همراه آوردند. یک بار دیگر شهرهای فراوان جدیدی پدید آمدند و سایر شهرها هم به نحوه قابل توجهی گسترش یافتند و عملاً در نتیجه تجارت عثمانیان رونق یافتند با استناد به متون تاریخی و با توجه به وضعیت جامع عثمانی، آرمان اسلامی با واقعیات اجتماعی و اقتصادی سازش یافت به طوری که از همان اوایل مسلمانان و غیر مسلمانان در نواحی تجاری، در کنار یکدیگر کار می‌کردند و حتی در نواحی مسکونی به صورت آمیخته زندگی می‌کردند. غیر مسلمانان در معاملات تجاری میان خود به "قاضی" مراجعه می‌کردند و احساس "همشهری بودن" در آن پایتخت فارغ از تعصبات میهنی بر امتیازات مذهبی و تباری برتری داشت. شهر استانبول به عنوان نمونه‌ای از یک شهر اسلامی، در بردارنده تفکرات عمیق دین مبین اسلام بود و تأسیسات و امکانات به گونه‌ای ساماندهی شده بود که افراد نیازمند و فقیر جامعه نیز در درجه اول بتوانند نیازهای بنیادی خود را چون مسکن، کار، رفاه و فرهنگ در آن بازیابند و شهروندان به عنوان استفاده کنندگان اصلی از محیط، با رعایت اصول پاکیزگی و بهداشت در تمامی فضاها به بهترین نحو زندگی کنند. نکته قابل توجه دیگر اولویت‌هایی بود که در تجلیات کالبدی شهر وجود داشت و براساس آن بناها و فضاهای اصلی شهر سازی اسلامی مانند مساجد، مدارس، مراکز فرهنگی و کتابخانه‌ها در جایگاه واقعی خود استقرار می‌یافتند (فیسچل، 1379).

ابن خلدون منشأ بنیاد شهرها را خصوصیات تجمل‌خواهی بشر و زندگی در ناز و نعمت می‌داند. از آنجایی که خواست‌های ضروری مقدم بر نیازهای تجملی بشر است، بنابراین، بادیه نشینی به منزله اصل و منشأ شهرهاست و مقدم بر شهرنشینی است. ابن خلدون در مورد بنیاد شهرهای بزرگ و توسعه آنها می‌نویسد که چون شهرهای بزرگ دارای ساختمان‌ها و عمارت‌های بزرگ است، ایجاد آنها به نیروی انسانی زیاد و ثروت هنگفت نیاز دارد. بنابراین، فقط پادشاهان و دولت‌های مقتدر می‌توانند با اجیر کردن و یا به بردگی کشیدن جمعیتی که این امر از امور ضروری آنها نیست، اقدام به ایجاد چنین عمارت‌ها و شهرهای بزرگی کنند. بنابراین، ابن خلدون توسعه شهر را وابسته به دوام دولت وقت می‌داند و می‌گوید که هرگاه دولت وقت سقوط کند، توسعه شهر محدود می‌شود و گاهی آن شهر از بین می‌رود، مگر اینکه دولت جدید به آن شهر توجه کند. به طور کلی هر دولت جدیدی که قدرت را در دست بگیرد به دو دلیل محتاج به ایجاد شهرهای بزرگ است. اول، به دلیل همین خصلت تجمل پرستی و آسایش و رفاه انسانی و دوم، به دلیل مقابله با دشمن (ابن خلدون، 1353: 674-750).

ارتباط بین مکان، اقتصاد و اجتماع

افزایش تعداد کلانشهرها در قرن 21، نمودی از تمرکز فوق العاده جمعیت در فضاهای معین در کشورهای در حال توسعه است، که عموماً به رقابت های نابرابر اقتصادی در فضا نسبت داده شده است. به عبارت دیگر وجود فضاهای تجهیز شده به نقاطی محدود و به طور عمده در مراکز پایتختی این کشورها، گرایش به تمرکز سرمایه، فعالیت ها و جمعیت را در قطب های معینی تشدید کرده است.

دیوید هاروی در خصوص ارتباط بین فضا و فرایندهای اجتماعی اشاره کرده که: «درک فضا با تمام پیچیدگی هایش مستلزم درک و شناخت فرایندهای اجتماعی، و درک فرایندهای اجتماعی با تمام پیچیدگی هایش مستلزم درک اشکال فضایی است. شهر نشینی را می توان شکل، یا الگوی خاصی از پویای اجتماعی به شمار آورد. شهر به عنوان محیطی محسوس و مصنوع، محصولی اجتماعی است. بنا بر فرایندهای اجتماعی و اشکال فضایی حاصل از آن، واقعیت لاینفک از یکدیگرند و سیمای فضایی مکان در واقع منعکس کننده روابط اجتماعی حاکم بر آن است» (شبلینگ، 1377). همچنین مانوئل کاستلز، در خصوص سازماندهی فضا در جامعه سرمایه داری اعتقاد دارد که: «تسلط نظام اقتصادی، اساس سازماندهی فضایی را تعیین می کند و این فعالیت های اقتصادی اند که سازماندهی فضا را به عهده دارند» (افروغ، 1377). در این میان هیچ جامعه ای بدون فضایی که خود آن را سازمان بخشیده است وجود خارجی نمی یابد و می باید به شناسایی نیروهای سازنده و پدیدآورنده فضای جغرافیایی و محتوای اجتماعی فضا پرداخت (شکوئی، 1375). در واقع مسائل شهرها و پیرامون آنها را می توان بازتاب فضایی ویژگی های کلان جامعه برشمرد.

به نظر آنتونی گیدنز جامعه شناس معروف، جدایی فضایی وجه محوری و اساسی تمایز یافتگی طبقاتی است، به طوری که «جدایی جغرافیایی طبقات اجتماعی به باز تولید فرهنگ های طبقاتی که شامل امکانات و محدودیت های مختلف است کمک می کند» وی معتقد است، جغرافیا می تواند رابطه متقابل سازمان فضایی و سازمان اجتماعی را شناسایی کند و شهر در جوامع به طبقات مظهر قدرت، مکان قوت و هوش اقتصادی و سیاسی تقسیم می شود. در این میان مارکس وبر، طبقه اجتماعی را ناشی از شیوه توزیع ثروت در جامعه می داند و طبقه را «بر اساس موقعیت بازار تا آنجا که فرصت های زندگی را تعیین کند، تعریف می کند. وی پایه اساسی برای شکل گیری طبقه را شیوه توزیع دارایی می داند» (افروغ، 1377). در این رابطه «آنتونی گیدنز» معتقد است که سه طبقه مرفح، متوسط و پایین در جهان امروز وجود دارند و در خصوص نابرابری اجتماعی اشاره می کند که «فرایند ساخت یابی تبدیل طبقه اقتصادی به طبقه اجتماعی، ساخت یابی روابط طبقاتی است و سه نوع ظرفیت بازار با اهمیت وجود دارد: (1) مالکیت دارایی ها (2) صلاحیت های آموزشی و تخصصی

3) نیروی کار یدی. این بدان معناست که سه طبقه عمده در جامعه معاصر وجود دارد: طبقه بالا (کسانی که اکثر دارایی را در اختیار دارند)، طبقه متوسط (کسانی که مهارت ها و تخصص های خود را در بازار به مبادله می گذارند) و طبقه پایین یا کارگر (کسانی که تنها کار یدی خود را به فروش می گذارند). با توجه به سه طبقه اجتماعی موجود، الگوهای سکونتی سه گانه ای پدید می آید که به نظر گیدنز: «در جوامعی که طبقات بالا، متوسط و کارگر در نواحی کاملاً جدا و بدون تداخل زندگی می کنند، الگوی مسکن به طور مسلم نظام سه گانه طبقاتی را تقویت می کند» (افروغ، 1377).

در این میان نیز به تعبیر برخی جغرافی دانان از جمله «پارک» رقابت نه فقط موجب تقسیم کار می شود، بلکه گروه های مختلف اقتصادی را به نواحی گوناگون شهر می پراکند. به عبارتی الگوی کاربری زمین در شهر معرف الگوی وابستگی متقابل اقتصادی است و بروز نواحی طبیعی شهر، محصول رقابت و تمایز یافتگی کارکردی و توزیع فضایی گروه های مختلف اقتصادی در نواحی مختلف شهر است. نواحی طبیعی، محل سکونت گروه هایی است که به دلیل زندگی در قلمرو مشترک، فرهنگی خاص و متمایز دارند» (افروغ، 1377).

به قول «شمیت»: ساخت اکولوژیکی شهرهای بزرگ کاملاً با پایگاه های اجتماعی و اقتصادی جمعیت در رابطه است. به طوری که ساخت اکولوژیکی شهر مبین این حقیقت است که در یک طرف شهرها بهترین واحدهای مسکونی و در طرف دیگر آنها زاغه های محقر و آلوده احداث شده است (شکوئی، 1354). در قطبی شدن فضایی هاروی، شهر را به عنوان عرصه پیچیده بین گسیختگی سرمایه های انسانی که درآمد خود را از قدرت مالکیت به دست می آورند و گسیختگی ساختاری سرمایه و نیروی کار توأم با عملکرد دولت را به منزله داور بین این سه می بیند، اگر چه منافع سرمایه های حاکم در این کار دخالت دارند. وی موضوع طبقه را در تلاشی برای تکامل تئوری های تفکیک سکونتگاهی همراه با طبقه بندی اجتماعی و تشکیل طبقه می داند (شورت، 1381).

ذکر مسائل اقتصادی در قرآن کریم

گاه یک رفتار اقتصادی، افزون بر اثر اقتصادی، آثار دیگری نیز دارد. برای مثال یک عمل اقتصادی ممکن است علاوه بر آن که بر معاش انسان اثر می گذارد، بر روح وی نیز تأثیر بگذارد و در حوزه روابط سیاسی، اجتماعی یا فرهنگی نیز آثاری داشته باشد. خداوند متعال در تنظیم عناصر اقتصادی تمام آثار و ابعاد یک رفتار یا رابطه اقتصادی را در نظر گرفته است و این عناصر را چنان تنظیم کرده است که نه تنها اهداف اقتصادی برآورده

شود، بلکه با اهداف سایر نظام‌ها و نیز هدف نهایی همه نظام‌های اسلامی هماهنگ باشد. از آن سو نیز چنین است، یعنی گاهی یک رفتار یا رابطه سیاسی اجتماعی یا فرهنگی آثار اقتصادی نیز دارد. خداوند متعال در تنظیم نظام‌های دیگر نیز به آثار اقتصادی آن‌ها توجه داشته است، آن روابط را در حد امکان چنان تنظیم کرده است که آثار سوء اقتصادی نداشته باشد. این هم‌خوانی و هم‌آهنگی بین نظام‌های اسلامی نیز از ویژگی‌های حیرت برانگیز نظام‌های اسلامی است که آن را از سایر نظام‌ها، ممتاز می‌سازد و بر فرا مادی بودن پدید آورنده آن گواهی می‌دهد. این مسئله سبب شده است که گاه نتوانیم برای یک الگوی اقتصادی یا فرمان الهی در حوزه اقتصاد، توجیه اقتصادی بیابیم که ممکن است علت یک الگو یا دستور آثار مثبتی باشد که در سایر حوزه‌های اجتماعی و فرهنگی و غیره پدید می‌آورد. در متون الهی، در تعدادی از آیات و روایات، شریعت مقدس، با اشاره به ویژگی‌های رفتاری انسان و یا یک گروه خاص، به نحوه عملکرد و یا مواجهه آنان با مسائل اقتصادی پرداخته است که دقت و در نظر داشتن آن‌ها می‌تواند دستمایه مناسبی جهت تحلیل و مطالعه رفتارهای انسانی مؤثر بر حوزه اقتصاد در اختیار قرار دهد. مطالعه و بررسی این گونه ویژگی‌های رفتاری از اهمیت و ظرافت بیشتری برخوردار می‌گردد اگر اتصال این منابع به مصدر وحی و علم لایزال الهی و دوربودن از هرگونه خطا و اشتباه، در نظر گرفته شود. توضیح و تبیین مسائل مرتبط با حوزه اقتصاد گاه می‌تواند از طریق ارائه یک قانون و سنت عام صورت پذیرد. بدین صورت که با عرضه یک قانون و جریان ثابت که علاوه بر اقتصاد بر دیگر حوزه‌های جامعه انسانی نیز حاکم باشد، می‌توان به روابط و تقابلاتی در این حوزه دست یافت. خداوند متعال در قرآن کریم در موارد متعددی با معرفی این گونه سنت‌ها و قواعد عام کلی، انسان‌ها را در تنظیم نظام‌ها و فهم دستورات الهی بدین سنت‌ها رهنمون ساخته است. تطبیق و تسری این قوانین به حوزه اقتصاد خود بیانگر نوعی تأثیر بین مقولات اقتصادی و دیگر مقوله‌های انسانی و یا غیرانسانی می‌باشد.

استراتژی خصوصیات اقتصادی و جهت‌گیری مناسب در شهر اسلامی

نیاز سنجی و بررسی توان شهروندان در تأمین نیازهای اقتصادی، دو عامل اساسی در برنامه ریزی و عملیاتی کردن طرح‌ها است. با توجه به این خصوصیت، هر گونه برنامه ریزی و اجرا باید نتایج زیر را به دنبال داشته باشد:

- افزایش درآمد سرانه در راستای تأمین نیازهای اولیه و احیای کمک به هم نوعان در جامعه دینی.
- احیای فرصت‌های اشتغال برای همگان متناسب با شرایط فرهنگی - اجتماعی صاحبان مشاغل تا ضمن تأمین نیازهای آنان، وجهه‌ی اجتماعی شهروندان لطمه نیند و شوق و علاقمندی آنان را به دنبال داشته باشد.

- وجود مهارت و مشاغل متعدد، متناسب با رشد نیروی کار در شهر تا صاحبان مشاغل متناسب با انگیزه و توان خود شغل مورد علاقه شان را انتخاب کنند.
- سرمایه گذاری و تشویق سرمایه گذاران به جهت گیری اقتصادی عام المنفعه (ایازی، 1387: 115).

نتایج و یافته ها

برای روشن شدن نگرش و تعریف کامل تر از شهر بر اساس مطالب اشاره شده در بحث نظری موضوع، ابتدا تمام کلمات مرتبط با شهر از قرآن کریم استخراج شده و سپس با استناد به همین آیات، تعریف شهر، بیان شده است. در قرآن کریم واژه های قریه و مشتقات آن 57 مرتبه، «المدینه» و «المدائن» 17 بار، «بلد» به چهار صورت (بلد، بلده، بلدا و بلاد) در مجموع 19 بار، کلمات «دار»، «دارکم»، «دارهم» در مجموع 32 بار و «الدیار»، «دیارکم»، «دیارنا»، «دیارهم» در مجموع 16 بار آمده است. در بعضی از آیات شهر خاصی مورد نظر بوده است، در بعضی دیگر موضوع اصلی و پیام آیه به هیچ کدام از ویژگی های شهر ارتباط نداشته و تعدادی دیگر از آیات به طور مستقیم به یکی از ویژگی های شهر و مراکز جمعیتی اشاره شده است (جدول شماره 1).

جدول شماره 1- آیاتی که به ویژگی های شهر اشاره کرده اند.

ردیف	واژه های قرآنی	معانی برگرفته از ترجمه های قرآن	تعداد تکرار
1	مدینه	شهر	17
2	قریه و مشتقات آن	شهر، آبادی، دیه، قریه، ده و دیار	57
3	بلد، بلده، بلدا و البلاد	شهر	19
4	الدیار، دیارکم، دیارنا، دیارهم	خانه، سرا و شهر	16
5	دار، دارکم، دارهم	سرا، جایگاه و اقامتگاه	34

منبع: نگارندگان

مدینه: بر وزن قبیله و به معنی شهر است که در نظر بعضی از دانشمندان، جمع آن مدن است. از این کلمه در نگاه اول تجمع انسان برداشت می شود. ولی در ترجمه و تفسیر کلمه «مدینه»، یکی از رموز قرآن نهفته است. اما قریه برای تجمع انسان ها با جمعیت مختلف به کار گرفته شده است. بدون استثنا همه مترجمان و مفسران در ترجمه کلمه «مدینه» آن را به شهر تفسیر کرده اند (ارفع، 1381). نکته ای که از اهمیت ویژه ای برخوردار است، نوع به کارگیری کلمات درباره نقش هرکدام از آنها برای مکان هاست. قرآن کریم برای برخی از مجتمع های زیستی لفظ قریه را بکار برده که در بعضی تفاسیر، این مجتمع های زیستی جمعیت نسبتاً زیادی داشته اند. این موضوع بیانگر این است که تعریف شهر از کمیت تبعیت نمی کند، بلکه ماهیت و رفتارهای ساکنان آن مکان ها است که مورد تمایز بین شهر و سایر سکونتگاه ها است.

قریه: کلمات مشتق از قریه شامل «القریه»، «قریتک»، «قریتکم» و «قریتنا» در مجموع 57 بار در قرآن کریم تکرار شده است. در ترجمه «قریه» مترجمان قرآن کریم از کلمه شهر، آبادی، دیه، قریه، ده و دیار استفاده کرده اند که به معنی محل تجمع انسان ها بوده است.

دار: کلمه دار و مشتقات آن شامل «دار»، «دارکم» و «دارهم» در مجموع 32 بار در قرآن کریم آمده است. معانی سرا، جایگاه و اقامتگاه به عنوان معانی این کلمات در قرآن بکار برده شده است.

بلد: کلمه بلد و مشتقات آن شامل «بلد»، «بلدا»، «البلاد» و «بلده» در مجموع 19 بار در قرآن کریم آمده است. کلمه بلد هم پیش تر به شهر معنی شده است. با توجه به موضوع تحقیق و بررسی آیات اقتصادی در قرآن کریم و تحلیل آنها در مورد شهر و زندگی اجتماعی، 10 شاخص اقتصادی انتخاب و از قرآن کریم آیات مربوطه استخراج شده و به تحلیل آنها پرداخته ایم. در جدول شماره (2) شاخص ها و آیات مربوطه ذکر شده است.

شاخص های اقتصادی مورد نظر در این تحقیق شامل: ربا و وشوه، کم فروشی، زکات و خمس، صدقه، ارث، اسراف، تجارت و داد و ستد، مهمر و نفقه، قرض الحسنه و انفاق می باشد. که آیات مرتبط و اشاره شده به این شاخص ها از قرآن استخراج شده (جدول شماره 2) و سپس به تحلیل و تفسیر آنها پرداخته ایم.

جدول شماره 2- آیات استخراج شده از قرآن کریم در زمینه امور اقتصادی

شاخص ها	شماره آیه و نام سوره
ربا و وشوه	188-275-276-278-279 بقره / 130 عمران / 161 نساء / 39 روم / 1 نکاتر /
کم فروشی	84-85 هود / 181-182-183 شعرا / 9 الرحمن / 1-2-3 مطففین /
زکات و خمس	43-177-188-277 بقره / 55 مائده / 41 انفال / 5-11-18-60 توبه / 41-78 حج / 56 زکات / 3 نمل / 39 روم / 33 احزاب / 20 مزمل / 5 بینه /
صدقه	126-177-264-273-276-280 بقره / 45 مائده / 79 توبه / 18 حدید /
ارث	5-7-11-12-33-127-176 نساء /
اسراف	61-205 بقره / 6 نساء / 141 انعام / 31 اعراف / 67 فرقان / 77 قصص / 151 شعرا
دادوستد و تجارت	16-282 بقره / 6-29-32 نساء / 86 هود / 88 یونس / 27 قصص /
مهر و نفقه	4-19-20-29 نساء / 28-50 احزاب / 10-11 ممتحنه / 6 طلاق
قرض الحسنه	177-195-281-282 بقره / 11-25 حدید / 18 لیل / 29 اسراء
انفاق	215-261-262-272-273-274-283 بقره / 4 مومنون / 11 حدید / 9-10 منافقون / 20 مزمل / 17 تغابن / 7 حشر / 20 اسراء / 67 فرقان / 77 قصص /

منبع: نگارندگان

تأثیر عوامل اقتصادی بر محیط اجتماعی

در این قسمت عوامل اقتصادی که بر زندگی روزمره مردم در محیط اجتماعی تأثیر گذار هستند و در قرآن کریم به این موارد اشاره شده است در جدول شماره (3) آورده شده است.

جدول شماره (3) عوامل اقتصادی مؤثر بر محیط اجتماعی از نگاه قرآن کریم

عوامل اقتصادی	مواردی که در قرآن کریم اشاره شده است
دارائی و قوام زندگی اجتماعی	«و اموال یتیمان را که در اختیار شماست و خدا اموال را سبب برپایی زندگی شما مردم قرار داده است» (نساء/5) - «هی (الدانیرو الدرهم) خواتیم الله فی ارضه جعلها لله مصلحه لخلقه و بها تستقیم شوونهم و مطالبهم». در این آیه بیان شده، هر چند مال متعلق به شخصی سفیه است ولی تا وقتی به رشد کامل نرسیده باشد، حق جامعه نسبت به آن مال ایجاب می کند که مال را مستقیماً به دست او ندهند. (حکیمی، 1371)
ریاخوان گرفتار عدم متعادل	«کسانی که ربا می خورند، امور زندگی و معاش خود را بر یا نمی دارند مگر مانند بر یاداشتن کسی که شیطان بر اثر تماس، او را آشفته کرده و خرد را از او ربوده است. این بدان سبب است که آنان گفتند: جز این نیست که داد و ستد هم مانند ریاست. و خداوند داد و ستد را حلال و ربا را حرام کرده است...» (بقره/275) علامه در تفسیر المیزان می فرماید: خبط به معنای راه رفتن متزلزلانه و غیر مستقیم است و تعبیر قیام در آیه نیز اشاره به نحوه زندگی و معیشت در دنیا دارد همان طور که در آیات دیگر برای معنایی مشابه تعبیر به قیام شده است. مثل: «مردم همواره به عدل و داد برپا باشند» (حدید/25) و یا «و نیز خداست که در باره یتیمان به شما فتوا میدهد که با آنان به عدل و داد رفتار کنید...» (نساء/127)، «آسمان ها و زمین به فرمان او برپا و استوارند...» (روم/25).
اقتصاد ناسالم و بحران اجتماعی	«ای کسانی که ایمان آورده اید، در اموالی که میان شما دست به دست میگردد، به ناروا تصرف نکنید و با سبب های نادرست آنها را از دست مردم خارج نکنید و صاحب نشوید مگر اینکه داد و ستدی بر خاسته از توافق شما باشد، و یکدیگر را نکشید و خود را نیز در معرض قتل قرار ندهید...» (نساء/29) «و لا تقاتلوا انفسکم» بعد از نهی از معاملات فاسد آمده است و از آن می توان استفاده کرد که اموال در جامعه ارزش بنیادی دارد و گردش آن اگر به صلاح و خیر جامعه باشد، حیات جامعه را تضمین می کند و استفاده های نامشروع و غیر قانونی از آن جامعه را به هلاکت می افکند و خدای بزرگ از مهر و لطفی که بر مردم دارد، آنان را از سوء تصرف در اموال باز می دارد تا منجر به هلاکت آنان نشود و این ما هستیم که باید بدانیم، خداوند را در این محدود کردن ها سهم و نصیبی نیست.
تأثیر عدالت در توزیع بر گردش سرمایه	اصل «عدالت» یکی از بنیانی ترین معارف قرآن کریم است و رعایت عدالت و برقراری قسط در شوون فردی و اجتماعی انسان ها، از جمله فعالیت های اقتصادی، یکی از اهداف بسیار بلند اقتصاد اسلامی محسوب می شود: «آنچه خدا از اموال مردم آن آبادی ها، بدون پیگار مجاهدان، به پیامبرش بازگردانید، سهمی از آن به خدا اختصاص دارد که باید در راه او هزینه شود و سهمی از آن برای پیامبر و سهمی برای خویشاوندان او و یتیمان و مستمندان و در راه بازماندگان است. این تقسیم بدان جهات است که این اموال میان توانگران شما دست به دست نگردد...» (حشر/7) بررسی در مورد آیه سوره حشر و تعلیلی که در آیه آمده است، نشان می دهد که در حاکمیت اسلامی نباید انحصارات به وجود آید و عده خاصی از مردم تولید، توزیع یا مصرف را با وجود داوطلبان دیگر به خود اختصاص دهند و دیگران را از شرکت در فعالیت های اقتصادی بازدارند، بلکه می توان گفت این عده خاص اگر دولت هم باشد ممنوع است؛
فقدان اعتدال در هزینه عامل تنگدستی و فشار روحي	«و دست خویش بر گردن میند و بخل مکن و بسیار هم آن را مگشای که هر چه داری ببخشی و در نتیجه نگوئیده و برهنه برجای بنشین» (اسراء/29) «و کسانی که چون مالی هزینه کنند - چه برای خود و چه برای دیگران - نه اسراف می کنند و نه تنگ می گیرند، بلکه هزینه کردن آنان در حد اعتدال و میان دو حالت است.» (فرقان/67) اتفاق مال به کارگرفتن یا هزینه کردن آن در مصارف شخصی و اجتماعی است.
آثار زکات	- پرداخت زکات مانند نماز عامل تقویت روحی است. «لاخوف علیهم و لاهم یحزنون» (بقره/277) - زکات مال، تزکیه نفس از آلودگی تعلق به مادیات است. از همین رو تطهیر و تزکیه را به خود افراد نسبت می دهد نه به مالشان و نشان آن است که در وجود خود انسان های مانع الزکاة نوعی ناخالصی است که پرداخت زکات آن ها را پاک می سازد (توبه)
زیاده خواهی،	در قرآن کریم، جمع آوری مال و زراندوزی به خودی خود (یعنی در ماهیت خود بدون توجه به عناوین ثانوی آن) مذموم

شمرده شده است؛ و اگر خدا برای همه بندگانش روزی را گسترده می ساخت در زمین ستمگری می کردند و سرکشی می نمودند، ولی از روزی آنان آنچه را بخواهد به اندازه معین فرو می فرستد...» (شوری/ 27) - « آنچه خدا از اموال مردم آن آبادی ها، بدون پیکار مجاهدان، به پیامبرش بازگردانید، سهمی از آن به خدا اختصاص دارد که باید در راه او هزینه شود و سهمی از آن برای پیامبر و سهمی برای خویشاوندان او و یتیمان و مستمندان و در راه بازماندگان است. این تقسیم بدان جهات است که این اوال میان توانگران شما دست به دست نگردد...» (حشر/ 7) «... و کسانی را که زر و سیم می اندوزند و آن را در راه خدا خرج نمی کنند به عذابی دردناک نوید ده.» (توبه/ 34) - «مسابقه در ثروت اندوزی و جاه طلبی شما را سرگرم کرد و از مقصد بازداشت.» (تکوتر/ 1) آیه دوم اشاره به غفلت در اثر زیاده خواهی دارد که به وضوح انحطاط اخلاقی در پی مال اندوزی را بیان می کند. اما آیه اول اگر ناظر به آفت اقتصادی کنز و انباشت مال باشد، در گروه قبل و اگر متوجه ضررهای اخلاقی این امر باشد، در گروه حاضر قرار می گیرد.	مال اندوزی و انحطاط اخلاقی
در دیدگاه اسلام مال امانتی در دست انسان است که از دیگران به او منتقل شده و وظیفه خود را در حفظ، نمو و گسترش و هزینه بی مورد آن فراموش نباید بکند. بنابراین در شهر اسلامی است که بهره اقتصادی در آن متصور است باید تلاش کرد تا این بهره توسعه یابد و همگام با سایر عوامل سازنده زندگی شهری در جهت اعتلای شهر اسلامی گسترش یابد.	نیاز انسان به آبادانی و عمران

نتایج اثباتی حاکی از رفتارهای اقتصادی

- 1 - طبیعی بودن علاقه به تجمل (اعراف/ 32 و 31، نحل/ 8).
- 2 - تجمل گرایی عامل فاصله طبقاتی (کهف/ 28)
- 3- همراهی تجمل گرایی با زورگویی (شعراء/ 128-30).

تجمل پرستی اگرچه به ظاهر با رفاه طلبی بسیار نزدیک است ولی در مفهوم با آن تفاوت دارد. رفاه طلب، تنها در اندیشه آسایش خود به سر می برد ولی تجمل پرست گذشته از آن در فکر آرایش ها و تزئین های افراطی نیز هست و می کوشد از طریق رنگ و روغن کاری و قرینه سازی و... شکل و ظاهر امور زندگی را با فرم های تقلیدی و مد روز و مطابق هوس های زودگذر خود به ترتیب و تنظیم کشد و این امر تفریح و سرگرمی او می گردد و در نتیجه عامل بی حوصلگی عمر و تباهی زندگی او می شود. ارضای این گونه نیازهای کاذب مستلزم صرف هزینه های سنگین و هدر دادن مقادیر عظیمی از ذخایر کشور در کنار شکم های گرسنه و بدن های عریان است، حال آن که جز افزودن بر خیال های استکباری مترفان و تحقیر محرومان و ایجاد غفلت و قساوت نسبت به حقوق حقه آنان اثری نخواهد گذاشت، براساس این گونه مفسد است که اسلام با انگیزه تجمل پرستی برای پس اندازها موافق نیست و اجازه نمی دهد انسانی که باید راه تکاملش را برای رسیدن به ایده آل های مقدس الهی بپیماید خویشتن را سرگرم خودآرایی و خودکامگی کرده و راه را هم بر زندگی اقتصادی جامعه، هم بر کمال خود مسدود گرداند (موسوی، 1368).

نتیجه گیری

مسائل اخلاقی و اجتماعی نیز به مقدار قابل ملاحظه ای تحت تأثیر عوامل اقتصادی قرار دارند، ممکن است این سخن برای بعضی از علمای اخلاق گران آید که اینگونه مسائل معنوی چه ارتباطی با مسائل اقتصادی دارد؟! ولی باید توجه داشت که زمینه ابتلای انحرافات اخلاقی، در انسان های گرسنه بسیار آماده تر است و این یک امر حسی و تجربی است. چرا که جای شکی نیست که نیازهای مادی و فقر اقتصادی، انسان را به کارهای زشتی همچون چاپلوسی و تملق و ثناخوانی افرادی که شایسته سرزنش اند و عیب جویی از آنها که لایق ستایش اند، تشویق می کند. یک ملت گرسنه را خیلی آسانتر می توان به دام استعمار افکند، و راحت تر می توان زنجیرهای اسارت و بردگی را بر دست و پایش نهاد و همه اموال و ذخائر و افتخاراتش را بر باد داد، چراکه بر اثر گرسنگی حتی توانایی فریاد کشیدن را ندارد. شهر اسلامی با ویژگی های ذکر شده در ابعاد گوناگون، از نوعی منطق اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تبعیت داشته که این امر می تواند تجربه های آموزنده ای برای روش های نظام مندی و برنامه ریزی مدرن به شمار آید. شهر اسلامی را به سادگی می توان جرح و تعدیل داده تا با استانداردهای زندگی و قابلیت کارکردی مدرن تطابق پیدا کند و سازگاری بالای آن با محیط فرهنگی، اجتماعی و مذهبی و طبیعی مان را حفظ کند. در این مورد شهر اسلامی هنوز نسبت به نیاز شهری امروزی در جامعه مان بسیار مرتبط و معتبر به نظر می رسد. شهرهای اسلامی تا چه اندازه ای نشاط و تفاهم شهر اسلامی سنتی را بازتاب می دهند؟ فقدان هرگونه همبستگی میان اخلاق اجتماعی و شهر اسلامی که رئوس کلی آن در بالا ذکر شد و ویژگی های اقتصادی شهرهای مدرن اسلامی می تواند دلیل اصلی در پس بحران هویتی، اجتماعی و اقتصادی جوامع شهری باشد. اکنون نیاز مبرمی برای کاربرد این اصول، البته به شیوه مدرن برای بازگرداندن شهرهایمان به زندگی اسلامی داریم، اینکه چه تدابیری باید برای اصلاح سیستم موجود اندیشید به نحوی که بتوان نظام شهری را با توفیقات بیشتری قرین ساخت، به تنهایی دارای موضوعیت است و بلکه از ضروریات است، اما اکنون سؤال اینجاست که ویژگی هایی نظیر آنچه برای شهر اسلامی ذکر شد تا چه اندازه در نظام شهری ما موضوعیت دارد؟ به چه درجه ای از مهارت دست یافته ایم تا بتوانیم مفاهیمی مانند ؛ اخلاق، حرمت، امنیت اجتماعی، عدالت شهری، امنیت روانی و پاکیزگی شهر را به زبان شهری و شهرسازی ترجمه کنیم و آنها را در طرح های خود متبلور نماییم و اگر با مطالعه، تمرین، تلاش و حمایت، توفیقاتی در زمینه طراحی متناسب، موزون و یکپارچه پدیده ای به نام ظهر حاصل شد، این ویژگی ها چگونه در فرآیند رشد آن حفظ خواهند شد و سیر تکاملی را طی خواهند نمود؟ نکات و موضوعات یاد شده، اموری نیستند که پاسخ

آنها را متخصصان و شهرسازان دیگر کشورها بدهند. ما هنوز پای در این راه طولانی ننهاده‌ایم و ضرورت آن را به هیچ وجه نمی‌توان انکار کرد.

منابع

- 1- ابراهیمی، محمد حسن (1375)، مدخل بحث درباره شهرهای اسلامی، فصلنامه آبادی، سال 6، شماره 22.
- 2- ابن خلدون، عبدالرحمن (1353)، مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، جلد دوم، چاپ چهارم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- 3- ارفع، سید کاظم (1381)، ترجمه قرآن، انتشارات مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی فیض کاشانی، تهران.
- 4- افروغ، ع (1377)، فضا و نابرابری اجتماعی، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- 5- ایازی، علی نقی (1387) تبیین اندیشه اسلامی پیرامون شهر و شهر نشینی با تأکید بر متون دینیف مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی.
- 6- باقری، اشرف السادات، نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، زمستان 1386.
- 7- تولایی، نسرين (1382)، نقش مذهب در شکل‌گیری فضاهای جغرافیایی، نشریه علمی و پژوهشی تحقیقات جغرافیایی، شماره 69 تابستان 82، ص 62 تا 73.
- 8- حبیبی، سید محسن، از شار تا شهر، انتشارات دانشگاه تهران، 1382.
- 9- ساموئل سن، پل (1350) اقتصاد، ترجمه حسین پیرنیاف چاپ پنجم، تهران، بنگته نشر و ترجمه کتاب.
- 10- سیدقطب، (1381) فی ظلال القرآن، مترجم: مصطفی خرم‌دل - نشر احسان، چاپ اول. 28/37.
- 11- شبلینگ، ژ (1377) جغرافیا چیست، ترجمه سیروس سهامی، انتشارات محقق، مشهد.
- 12- شکوئی، حسین (1354)، جغرافیای شهری، جلد دوم، انتشارات دانشگاه تهران.
- 13- شکوئی، حسین (1375)، اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، جلد اول، انتشارات گیتاشناسی، تهران.
- 14- شورت، ج. ر. (1381) نظم شهرها، درآمدی بر شهرها، فرهنگ و قدرت، ترجمه اسماعیل چاووشی، انتشارات دانشگاه تربیت معلم.
- 15- حکیمی محمدرضا و برادران، (1371)، الحیات، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول.
- 16- قرآن کریم (1385) مترجم سید محمدرضا صفوی، دفتر نشر معارف.
- 17- فیسچل، (1379) درآمدی بر شهر اسلامی، نشریه همگامان، مترجم دکتر رابعه سهود، شماره 35 و 36، اداره کل روابط عمومی شهرداری تهران.
- 18- غنی زاده، مسعود (1385)، نگاه به شهر در تمدن اسلامی، نشریه علمی و پژوهشی راهبرد یاس، شماره 7، پاییز 85، ص 197 تا 210.
- 19- طباطبایی محمد حسین، (1381) المیزان فی تفسیر القرآن، نشر فرهنگی رجاء. تهران.

- 20- ملکشاهی، غلامرضا (1380)، تغییرات ساختاری در اماکن مذهبی شهرهای اسلامی، نشریه علمی و پژوهشی پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی، سال اول، شماره سوم، سال 1380، ص 161 تا 183.
- 21- منتظر ظهور محمود، (1359) اقتصاد خرد و کلان، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ ششم، 416-417.
- 22- موسوی، سیدجمال‌الدین، (1368) پیامهای اقتصادی قرآن؛ نشر فرهنگ دفتر اسلامی، تهران، 241-243.
- 23- محمدی ری شهری، (1362) میزان‌الحکمه، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ دوم. حدیث 8492 و ص 213.
- 24- نقی زاده، محمد (1387)، شهر و معماری اسلامی، انتشارات مانی، تهران.

- *Rabah, Saoud (2002), Introduction to the Islamic city, Foundation for science technology and 25 civilization (www.citymuslims.org/pdf/islamic-city.pdf).*